

Најзначајните вредности од областа
на културното и природното наследство
на Република Македонија

ТУМБА-МАЏАРИ, АРХЕОЛОШКИ ЛОКАЛИТЕТ И НЕОЛИТСКО СЕЛО

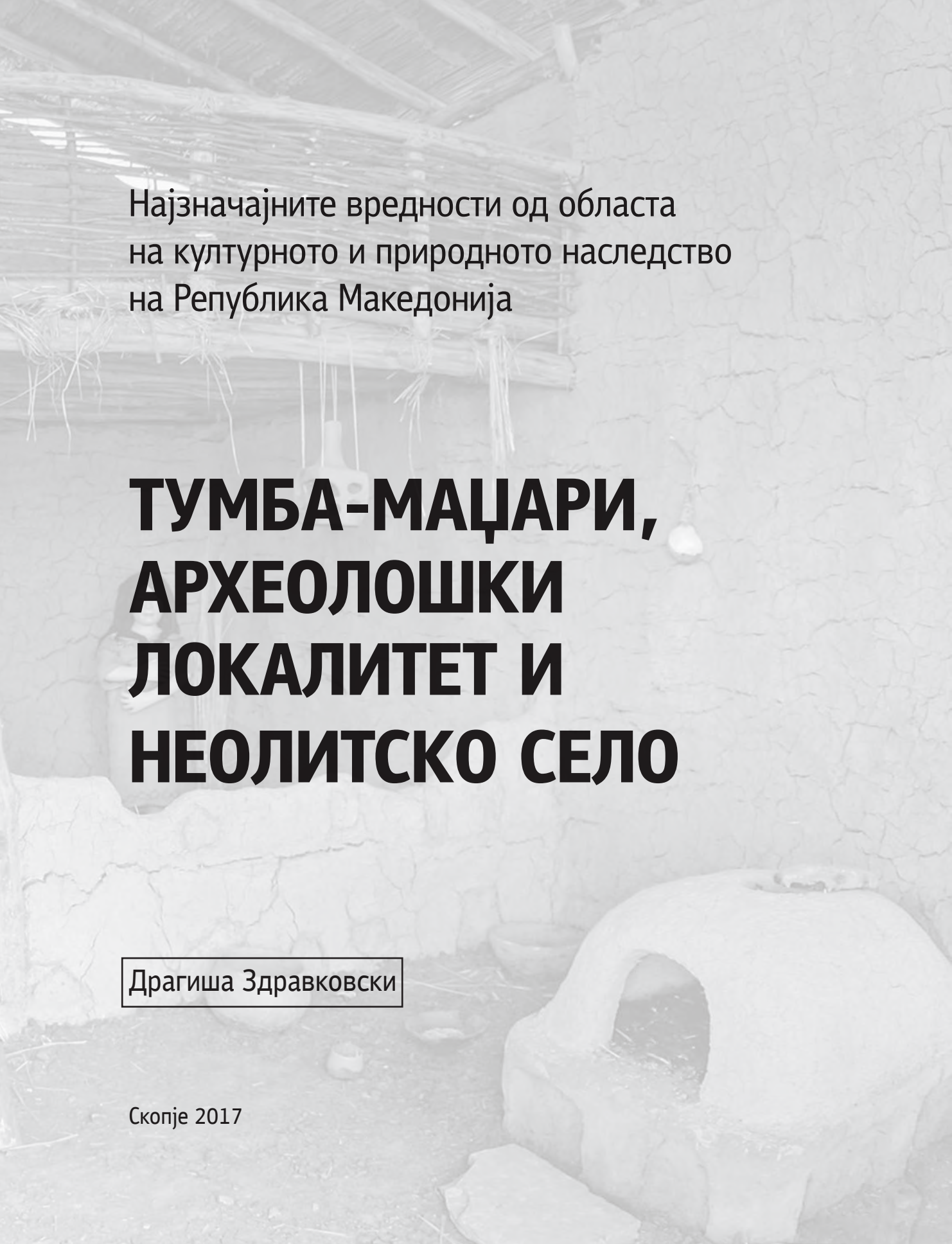

Драгиша Здравковски

Оваа публикација е издадена
со финансиска помош на
Владата на Република Македонија

Најзначајните вредности од областа
на културното и природното наследство
на Република Македонија

ТУМБА-МАЏАРИ, АРХЕОЛОШКИ ЛОКАЛИТЕТ И НЕОЛИТСКО СЕЛО

Драгиша Здравковски

Скопје 2017

ВОВЕД

МАКЕДОНСКОТО КУЛТУРНО И ПРИРОДНО НАСЛЕДСТВО

Низ текот на историјата до современи дни македонското културно и природно наследство, никогаш не биле повеќе во сферата на интерес на домашната и меѓународната јавност од моментот кој денес го живееме.

Неговото изнесување пред пошироката јавност во вид на публикации кои го промовираат, претставува една од задачите на Управата на културното наследство, која на тој начин ја презентира богатата ризница на нашето историско минато и зачуваните природни предели.

Од палеолитот и неолитот, преку бронзенто и железното време, антиката и средниот век, сите значајни цивилизациски дострели од ова тло се цел на проучување и презентирање, за да станат достапни на читателите од земјата и светот.

И едицијата која е пред вас претставува продолжување на намерата за пристапност на културното и природното наследство кон секој поединец, кој на тој начин ги запознава значајните археолошки споменици, сакралното наследство, старите урбани целини и специфичните природни области.

Република Македонија со презентацијата на своето наследство, дава придонес кон светското културно и природно наследство, зошто овие публикации имаат за цел да ги сочуваат за идните генерации значајните моменти од нашата историја.

Д-р Елеонора Петрова Митевска

ТУМБА-МАЏАРИ, АРХЕОЛОШКИ ЛОКАЛИТЕТ И НЕОЛИТСКО СЕЛО

Вовед

Археолошкиот локалитет Тумба-Маџари се наоѓа на источниот крај на Скопје, во населбата Ченто, близу до стадионот „Борис Трајковски“. Во археолошката литература е познат од 1961/2 година, кога се извршени археолошки рекогносцирања за изградбата на автопатот. Денес тешко се забележува, бидејќи 2/3 од населбата се окупирани од куќи подигнати во доцните шеесетти и седумдесетти години од XX век. Во годините пред тоа Тумбата доминирала

Риболов на Катлановското езеро, 1954 год. (снимил Б.Дрнков)

над околното рамно поле. Недалеку од неа, на север и на запад, се издига ниското ритче, односно срт што од Гази Баба и Камник се протега на исток и североисток. Населбата Тумба лежи под него во плодното поле. Местоположбата е извонредно поволна. Од една страна, ритчето обезбедува потребна безбедност, пред сè, од евентуалното покачување на водата на езерото Шамак, а, од друга, сè тоа што може да даде една ваква природна околина, како: дрва, пасишта, неопходен лов, а на падините свртени кон сонцето плодни ниви. Населбата има централна положба во Скопската Котлина. Сите околни населби имале визуелен контакт со неа. Тоа нема да остане само формално и случајно. Тумба-Маџари навистина бил економски и културен центар во микрокосмосот на неолитскиот човек од Скопската Котлина и овој регион.

План на тумбата

Село Таор, 1954 год. (снимил Б.Дрнков)

Првите археолошки истражувања се извршени во 1978 година, а резултатите покажале дека се работи за населба од неолит со три фази на живеење. Населбата има неправилна кружна форма со дијаметар од 220 и висина 3 m. Стратиграфијата на населбата е со културен слој со дебелина од 2.40 m, а јамите се длабоки 2.80 m. Најстариот културен слој хронолошки одговара на Анзабегово-Вршник I фаза; вториот, т.е. средниот на Анзабегово-Вршник II фаза, а третиот, и последен, е синхрон со Анзабегово-Вршник III фазата. Најстарите археолошки наоди откриени на Тумба потекнуваат од крајот на раниот неолит. Тој е документиран и претставен со повеќе керамички фрагменти сликани со бела боја и една женска статуетка со стеатопигија. Најголемиот дел од артефактите и археолошките податоци се од средниот неолит - Анзабегово-Вршник II-III. Во тој период населбата го доживеала својот најголем економски и културен развој. Крајот на животот населбата е во почетокот на доцниот неолит, на крајот на Анзабегово-Вршник III фазата, евидентиран со мал број предмети, меѓу кои е една минијатурна статуетка со птичјо лице. Доцнеолитскиот слој на Тумба отсутствува, можеби е разорен во XX век, или во праисторискиот период населбата заради непознатаи причини престанала да живее на тоа место.

Археолошки истражувања на кука 1 во 1981 год.

Природни и географски услови

Неолитската населба Тумба-Маџари во Скопје е лоцирана во централниот дел на Скопската Котлина, која е дел од горновардарскиот регион на Македонија. Во денешна геолошка слика Скопската Котлина (Скопско-кумановската) е формирана во периодот на холоценот. Сите реки што се влеваат во Вардар носеле големи количества различен териген материјал и го акумулирале во рамницата. Затоа текот на Вардар во Полог и Скопско е понекогаш бавен и го менува своето корито. Исто така, во текот на холоценот доаѓа до флувијална ерозија, која продонела за зарамнување на врвовите на околните ниски планини. Материјалот е таложен во рамнината и тој процес континуирано трае и денес. Како резултат на тие таложења на средината на котлината се формирани седиментни гребени: од запад Градиште и Скопско Кале, а другиот Гази Баба и Камник на исток.

Исто така, треба да се има предвид дека нивото на водата во Ајватовското или Арачиновско Блато (Блатија) и Катлановското Езеро (Шамак) се зголемувало. Тие биле меѓусебно поврзани со природни јазови, така што водата од повисокото езеро Блатија истекувала во пониското Шамак. Тие биле природните кондензатори на топлина која правела зимите да бидат благи отколку во денешно време. Истражувањата вршени во почетокот на XX век покажале дека во август длабочината на Шамак изнесувала 2 m. Но во дождливите месеци и поврнежливи периоди, длабочината се зголемувала неколкупати и водите од Шамак и Блатија се спојувале. Тогаш водата доаѓала до близина на гребенот северно над Тумба-Маџари - Камник - Гази Баба. Така, мора да се има предвид дека севкупниот живот на неолитскиот човек од скопскиот регион бил ориентиран кон водата и соседните тераси и полиња. Фотографиите снимени 1954 година на Шамак го илустрираат тоа на многу документарен начин, сугерирајќи го значењето на езерото во животот во селата населени на неговите рабови.

Откривање на
објекти-кади

Археолошки истражувања во 2007 год.

Во водите на Вардар и мочуриштата се мрестеле повеќе видови риби што ги ловел човекот, како: крап, сом, попадика, клен и др. Со риба се хранеле и глувците, желките, видриците, дабарите и други грабливки. Во најлошите години, кога полјоделството давало скромна жетва, мочуриштето било сигурниот резервоар полн со храна. Анализата на многубројниот остеолошки материјал од Тумба-Маџари покажала дека одамна биле одгледувани domesticiрани животни, и тоа: кози, овци, свињи, говеда, магариња, кучиња и кокошки. Планините и речните долини биле богати со камен потребен за изработка на орудија и оружја. Кремените ножиња ги произведувале, т.е. цепеле од амфиболити од блиската околина. Некои, пак, ги добивале по пат на размена со населбите од Овче Поле, каде што изобилува тој материјал, бидејќи се наоѓа непосредно до злетовско-кратовската еруптивна зона. Плодното земјиште и нивите на неолитскиот човек се наоѓале на старите почви. Тие денес се под нивото на подземните води на населбите тумби во Скопско, а речните тераси одамна се покриени со нови ерозивни наноси.

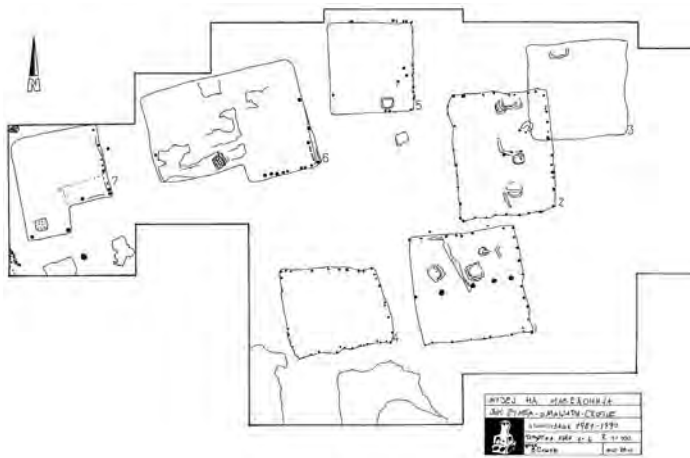
Во македонската праисторија генезата на неолитот се бара во Анадолија. Неолитизација на Македонија се одвивала по правецот од Тесалија - Егејска Македонија - Пелагонија/Пештерица - по Треска до Скопско, односно Пелагонија -Бабуна или Плетвар до средно Повардарие и Скопско; оттука на север кон Кумановско - Никуштак, На Брег и понатаму преку Славишко Поле до Горна Струма. Истовремено, процесот се одвивал на исток кон Овче Поле-Анзабегово и по долината на Брегалница и Лакавица до Канли Чаир. Понатаму продолжувал на исток и завршувал во долината на средна Струма. Истовремено, процесот на неолитизацијата се одвивал и на запад во Полог - Тумба-Палчиште и Стенче. Неколку фрагменти керамика со добра фактура, црвена боја, сликани со развлечени бели агли, укажува на директната врска со Пелагонија. Од Скопско, неолитските придобивки брзо продираат во Кумановско и Овче

Поле. Овој процес се случува во периодот од 6500-6300 год. пр. н.е., истовремено со неолитизацијата на долината на реката Струма.

Еволуцијата на неолитот во Скопската Котлина, која се наоѓа на главната централна природна магистрала на Балканот, Вардарско-моравската Долина, се одвива со сите главни карактеристики на неолитот на Балканско-анадолскиот културен комплекс на стариот неолит, но и со свои специфични карактеристики својствени само на неолитската култура во Македонија. Нејзините дострели во материјалната култура и уметноста ја прават високо рангирана среде неолитската култура во Европа.

Резултатите од археолошките истражувања покажале дека населбите тумби, па и Тумба-Маџари, се настанати со перманентно наслојување, што е резултат на човековото живеење и природната седиментација.

Првите куќи биле подигнати врз плодните ниви. Во текот на времето тумбите се зголемувале во широчина и во височина. Населбите се палеле и разурнувале, потоа теренот бил зарамнуван, а куќите одново се градени и обновувани. Во етнолошкиот дел на Музејот на Македонија постојат неколку фотографии од селото Таор и езерото Шамак снимени од Б. Дрнков пред да се извршат хидромелиоративните зафати за да се исуши езерото Шамак 1954 година. На едната се гледаат неколку куќи - колиби (тролови) градени на ист начин како и неолитските, а на други риболовот на езерото. Подот на куќата е подигнат на неколку дрвени столбови над земјата заради заштита од вода. Овој традиционален начин на градење ги задржал сите стари елементи познати уште од неолитот откривани во ископувањата на Тумба-Маџари. Бидејќи целата населба не е истражена, тешко може да се каже колку луѓе живееле во неа во одредени фази. Тумба-Маџари ќе биде повторно населена во шеесеттите/седумдесеттите години од XX век. Но, за жал, таа изградба дефинитивно ќе ги уништи неолитските културни слоеви на најголемиот дел од населбата. Основната урбанистичка концепција позната во другите неолитски региони веројатно била применета и во Тумба-Маџари. Имено, околу еден средишен празен простор се наоѓале куќите со различна меѓусебна оддалеченост и големина. На средишниот плоштад се одвивале заеднички општествени активности: вршењето на жетвата и некои култни игри. Сите населби се подигнати во близина на вода - мал поток, реката Вардар (Тумба-Стенче, Тумба-Брвеница и др.), или на рабовите од мочуриштата. Проблеми со водоснабдување не постоеле, можеби спротивното, заради многу вода во одредени периоди жителите од ниските плавни делови морале да се повлекуваат во повисоките ридести населби. Можеби имале проблеми со комарците и маларијата, па оттука и со артритисот. Но, генерално, животот во неолитот бил радосен и мирен, без големи потреси, спокојно одвивајќи се во период повеќе од две илјади години.

Како што беше кажано погоре, куќите се градени со традиционален начин својствен за сите земјоделски цивилизации. Денес сè уште по македонските села може да се најдат вакви куќи, колиби, кошари и плевни. Тие помагаат да се реконструира изгледот на неолитските куќи. Исто така, моделите на куќите-жртвеници од неолитот (особено примероците од Породин и Пелагонија) овозможуваат со голема веродостојност да се направи реконструкција барем на надворешниот изглед. Внатрешниот распоред според археолошките истражувања е автентичен за секоја куќа.

Внатрешност на куќа 1

Сидовите на куќите се градени така што најпрво се набивале колци во земјата, меѓу нив се плетеле гранки и се мачкало кал измешана со плева. Дебелината на колците, како и нивната густина е различна. Во Куќата 1 од Тумба-Маџари тие се со дебелина од 0.15 m и на растојание од 0.60 до 1 m, вкопани во длабочина до 0.30 m. Од внатрешната страна вертикално се редени цепени дрва - штици, така што вертикалните колци останувале надвор. Сидовите биле обложувани со дебели слој лепеж од кал и плева до 0.15 m. Ова премачкување било обновувано секоја сезона. Така куќата имала добра термичка изолација. Внатрешната страна била убаво замазнета, а надворешната имала и апликации од втиснувања од прсти или брановидни црти. На некои остатоци се откриени и траги од бела боја. Покривот на куќата бил на две води, изграден од дрвена конструкција и слој од слама 'ржаница, трска или шамак, поставен на вертикални греди со чатали поставени на аглите и средината на сидовите од нивната надворешна страна. Поголемите куќи во внатрешноста веројатно имале мал таван, барем во дел од куќата, со цел да се обезбеди повисока температура. Врз него се спиеело и се чувале некои продукти. Ваквите решенија се познати во неолитските куќи во Кирокитија на Кипар и др. Во

современите примери во селата се наоѓаат т.н черени исплетени од гранки на кои се закачу-
вале разни предмети или врз нив стоеле садови, далеку од животните кои може секогаш да
влезат и да ги искршат. За изгледот на куќите и начинот на градбата, како и за лесно запали-
виот материјал, може да се добијат информации од археолошките остатоци што остануваат
на терен, од изгледот на керамичките модели - жртвеници од неолит и современите примери
кои живеат како градителска традиција многу долго, веќе неколку илјадалетија. Ова се де-
нес трите релевантни извори користени во обидот за реконструкција на неолитските куќи во
Тумба-Маџари. Исто така, овде укажуваме и на идентичните и други современи примери од
областа на етнологијата од селото Коњско на Преспанското Езеро.

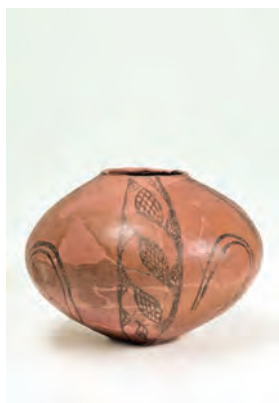

Коскени алатки

Камени украсни плочки

Со истражувањата од 1981 година, кога е откриена првата куќа, досега се откриени уште 7, но не се публикувани. Архитектонските остатоци од куќата се наоѓале на 0.30 m под површината на земјата. Таа била изградена во традиционалната техника на набиени колци во земја, често фланкирани со камења/мелници. Колците се на големо меѓусебно растојание, па веројатно покривот не го држеле сидовите, туку надворешни дебели столбови - диреци. Куќниот лепеж покажува дека во сидовите биле вградувани големи цепени греди од кои се останати отисоци. Тие обезбедувале доволно топлина во зима и пријатна ладовина во лето. Влезот на куќата веројатно бил на западната страна, каде што нема дупки од колците. Основата на куќата е правилен квадрат со димензии 8 x 8 m, односно 64 m². Покривот бил на две води од слама (или трска и шамак од

Лејкести керамички садови со кафеава сликана декорација

близкото езеро) поставен на дрвена конструкција што ја носеле дебели дрва. Внатрешноста на куќата била преградена со еден тенок неправилен парапет. Тој одвојувал две калотести печки подигнати до него. На западната страна има печка подигната на масивна платформа од кал, со многу камен и керамика во средината и димензии 1 x 1 m и височина 0.40 m. На аглите и во средината има нозе моделирани во глина, споени со благ лак меѓу себе. Од калотата *in situ* се откриени остатоци во вид на венец високи до 10 cm. Внатрешноста на калотата била широка 0.80 x 0.80 m со отвор на јужната страна. Околу печката *in situ* се најдени 8 сада, од кои 2 сликани - амфори, пехар, грнци со барботин украси, фрутариум и мала пиксида со влдабен орнамент на дното како печат-пинтадера.

На источната страна од парапетот се наоѓа друга печка, исто така, со четвртеста форма и димензии 1.30 x 1.30 m, а височината изнесува 0.40 m. На аглите и средината, исто така, има моделирани пластични нозе поврзани со лак, но послабо нагласени. Платформата завршува со калотеста форма со големина 1.0 x 1.0 m. Остатоците од нејзините сидови внатре се издигаат косо. Подот на реципиентот е од дебел слој глина со повеќе премачкувања. Не се констатирани траги од горење, освен мноштво пепел од слама. Слични калотести печки се откриени во Куќата 1 во Слатина кај с. Зелениково.

Во средишниот, источен дел на куќата, се наоѓа платформа висока 0.37 и широка 0.50 m, со плиток реципиент во кој е ставена една триаголна мелница од зелен песочник за мелење жито.

Во археолошките истражувања изведени во периодот од 1981 до 2009 година се откриени неколку куќи на разни неолитски населби: Церје, Стенче, Мрамори, Слатина и Тумба-Маџари. Во сите тие се најдени идентични или слични објекти - печки за печење леб. Загревани се со многу жар, кој потоа е ваден или ставан настрана во печката. Можеби се загревани и со интензивно горење на слама која развива до 800 °C. Денес, на ист начин се загреваат старите фурни по селата на Македонија и секаде во светот, со запалена слама или дрва, потоа жарот и пепелта се исфрлаат, дното се брише со влажна крпа (така останува слој премачкување - мазалка) и потоа се става лебот да се пече. Тоа е многу стар занает на кој се вични сите селани во човековата цивилизација, кои, во својата културна еволуција успеале да ја откријат тајната на подготовката и печењето на лебот. Тоа е најголемиот скок во човековата историја, направен токму во раниот неолит.

Во следните истражувања се откривани вакви објекти, а во 1982 година е откриена куќа во која се најдени исти печки како и во Куќата 1, потоа кружно огниште и еден голем пластично моделиран круг во глина со реципиент (отвор од дирек), а челото - профилот е декорирано со врежани вертикални и коси линии. Во соседната населба Слатина кај Зелениково е откриена слична печка со исти убаво профилирани нозе и страни украсени со пластично врежани коси линии.

Во истражувањата се откриени голем број т.н. движни археолошки предмети, а најмногу фрагменти керамика, потоа цели или скршени керамички садови кои потоа се реконструирани.

Во Куќата 1 се откриени 45 цели садови и многу фрагменти. Тоа се разни купови, питоси со украсени со барботин техника (налепки од разредена глина) што асоцира на кора од дрво. Садовите на стомакот се украсувани со врежувања од прсти, додека рамото и вратот се замазнети и назначени/одделени од стомакот со пластична лента од втиснати прсти. Исто така,

Садови пехари

многу убави се големите садови - фрутариуми, со пластични ребра од внатрешноста под венецот, потоа чинии со различни големина и повеќе мали сатчиња - грниња. Со својата совршена едноставна форма, тие зборуваат за добрите мајстори што ги изработувале. Особено убави форма имаат аскосите, кои претставуваат карактеристична керамичка форма на Тумба и целиот горновардарски регион во периодот на средниот неолит. Во истражувањата се откриени поголем број аскоси со различни големина: мали од 1 l до големи од 7-8 l. Според формата и декорацијата се пердушест барботин, многу потсетуваат на барски птици. Имаат 4 вертикални држалки на стомакот и една на грбот. Низ нив се провнувало јаже и потоа се ставале на грб за полесно да се носат. Јажето одело по специјален пластичен раб кој завршува со три прсти, како нога од птица, односно потсетуваат на барски птици. Можеби инспирацијата е од птиците во блиското езеро. Во археологијата се смета дека се

далечни наследници на кожните мешини, но изработени во керамика. Служеле за носење и чување чиста вода за пиење од некој близок извор или поток. Аскосите имаат груба фактура со многу плева во земјата, затоа и се лесни и едноставни за носење, но и за излевање на водата. Аскосите во Македонија, со ваква форма и број, првпат се откриени во истажувањата на Тумба, и тоа со најубава класичната форма. Потоа се откриени и во истражувањата на други неолитски локалитети во Скопско: Зелениково, Говрлево, Мршевци и други. Садовите аскоси од Тумба-Маџари со својата форма и изработка се најубавите меѓу сите досега познати.

Од богатиот репертоар на садови се истакнуваат убавите лејкести „амфори“ сликани со темнокафени или кафеави орнаменти на бледа окер боја. На Тумба-Маџари се откриени и повеќе фрагменти од овие луксузни садови. Два се откриени цели во Куќата 1 и еден без вратот од Куќата 3. Сите три вази имаат иста форма и иста концепција на декорацијата. На стомакот се исцртани вертикални полиња со кафеава боја, а во нив се насликани шрафирани лисја поврзани со основната линија (како лист на гранче). Уште првите истражувачи на Анзабегово-вршичката културна група укажале на овој флорален орнамент за кој сметале дека се лисја од маслина. На стомакот имаат кафеави српести украси, а на вратот малиот сад има спирала што тече, како и поголемиот венец од ромбови. Садовите од Куќата 1 и од Куќата 3 се со иста големина и немаат држалки на стомакот; само по три мали елипсести вдлабнувања. Малиот сад има 4 вертикални тунелести држаки во кој се ставало јаже. Овие три садови, како

што кажавме, имаат иста форма и декорација. Бојата на примероците од Куќата 1 е бледа окер, а на третиот, од Куќата 3, е за нијанса поспечена теракотата. Сите се откриени на подот, *in situ* во близина на печките. Бидејќи овие две куќи се во непосредна близина, а сличноста на садовите е очигледна и потекнуваат од ист културен слој, се претпоставува дека се работени од раката на ист мајстор, што би претставувало значајно откритие за праисториската наука и за значењето на локалитетот Тумба-Маџари.

Друга група садови со особена убавина, од категоријата луксузна керамика, се и едноставните свонести пехари на мала конусна нога, украсени со сликани кафеави спирали или вертикални висечки триаголници, честопати шрафирани или само коси паралелни линији изведени со бледа црвена боја.

Посебна група садови се топчести грниња украсени со импресо врежувања од нокти или остри предмети пред печењето. Некои од грнињата се укарсени со т.н. организирана или неорганизирана барботин техника или аркаден, со рамни или малку разлеани венци и со рамни ненагласени дна.

Тоа што ја прави Тумба-Маџари и Куќата 1 позната, е за првпат откриената теракотна скулптурна претстава на Големата Мајка. Со своите импресивни димензии од 0.39 m висина, класичната смирена поза на изникнување од куќата, воедно и бдење над нејзиното огниште, мир и благосостојба, ја прави оваа теракота ексклузивна. Таа е главната нишка што го поврзува духот на човекот од Анзабегово-вршничката културна група во Македонија, но и укажува на заедничките духовни и материјални корени со Велушко-породинската културна група од Пелагонија. На цилиндерот над очите со кафеава боја (идентична со бојата од сликаната керамика) е нанесена коса во вид на шишки. Таа на задниот дел е пластично прикажана и собрана. Во подоцнежните истражувања се откриени и други цели или фрагменти од цилиндриците и куќата со различни димензии и ликовни претстави на фризуриците. Некои се со афро, други само нагласени со врежување, исплетени во разни плетенки, па собрани во убави фризури фатени со игла и др. Разновидноста на фризуриците укажува на извонредно богатата мода на неолитската жена и нејзиното значење во општеството на Тумба-Маџари. Главата и градите се прикажани цилиндрично, моделирани околу едно дрво што се гледа по отисоците на речиси сите примероци. Стомакот на жената-куќа е со неправилна коцкеста форма, со неколку различни отвори. Всушност, тоа се прозорците и вратата. Најголем дел имаат дупчиња во кои се ставало јаже за да се обеси на греда, во близина над печките.

Сад пехар

Грне

Во 1984 година, при ископот на подрум на една кука на Тумба, на ул. „Финска“, што е во центарот на Тумба, Горан Ристевски случајно откопал теракотата со претстава на глава на жена. Таа е многу маркантно извајана, со природна големина, моделирана околу еден дебел колец од непрочистена земја, мазнета со неколку слоја бледа окер глина. Лицето е рамно/сплескано, со врежани очи, пластично изведени веѓи и нос. Мајсторот не направил уста. Особено внимание посветил на фризурата која е со пластични длабоки бразди - плетенки собрани на левата страна во кок. Засега останува без соодветни аналогии и останати научни информации, но сметаме дека е дел од некоја претстава на Големата Мајка со импресивни димензии. Воопшто, антропоморфната пластика на Тумба е многубројна. Уметноста претставува посебен научен предизвик и делумно е обработена. Таа го открива духовниот живот на овие луѓе што живееле во текот на VI милениум пр. н.е. Тоа што беше презентирано во Музејот на Македонија, како и керамичките садови е само мал дел од севкупните информации што ни ги оставил неолитскиот човек за себе и својот свет од овој локалитет. Никогаш целосно нема да го откриеме неговиот духовен живот, бидејќи освен во пластичните, за другите уметности - приказните, песната, музиката, играта, танцот, болестите и лекувањето - нема материјални остатоци.

Жртвеник Големата Мајка

Откривање на Големата Мајка во кука 1

Големата Мајка од кука 5

Покрај споменатите, на Тумба се откриени и други антропоморфни женски и машки статуетки. Ќе споменеме две мали статуетки моделирани во камен. Едната е мала глава моделирана во белутрак со нагласен нос. Мајсторот при моделирањето покажал големо чувство за форма, така што од природната форма ја извлекол главата, без да презентира никаква емоционална состојба или друга карактеристика на ликот. Другата камена статуетка е женска претстава со стеатопигија, додека торзото е сплескано со мали гради, а рацете се на stomакот. Главата на статуетката недостига. Во Тумба се откриени и повеќе столбести, фалусоидни статуетки, со шематски прикажани лица, пластичен нос, врежани очи и коса, а рацете се само нагласени. Од крајот на средниот и

почетокот на доцнеолитскиот слој потекнува една минијатурна глава, многу едноставно моделирана со птичји нос.

Посебна категорија предмети од Тумба се и жртвениците од т.н. тип *масичка*. Нивниот концепт е еден реципиент (мало сатче) поставено на четвртеста масичка со мали ниски нозе, честопати декорирани со врежани линии, висечки триаголници и др.

Фрагмент од Големата Мајка

Покрај антропоморфните претстави, во археолошките истражувања се откриени и многу зооморфни жртвеници, кои, исто така, говорат за духовниот живот на неолитскиот човек. Тоа се најчесто претстави на домашни животни. Меѓу нив треба да се истакне една керамичка претстава на глава на овен букранион, со природни димензии (32-33-27 cm). Во ноздрите има инкрустирана бела посна боја (можеби пепел) со отвори во кои биле всадени природни рогови. Таа зборува за култот кон овенот коч. Како и другите вајарски дела, и ова укажува на високите уметнички и естетски дострели на вајарите керамичари од Тумба. Бидејќи задниот дел и е потполно мазен, најверојатно била аплицирана на фасадата на некоја кука. Такви букраниони се наоѓаат во неолитските светилишта во Анадолија, Романија и други места. Врз основа на морфолошките карактеристики, овој наод се датира во крајот на раниот неолит. Се смета дека главата е моделирана според модел на овцата уриел (*ovis vireli*), првата припитомена овца во предна Азија и донесена во Овче Поле. Не е сигурно е постоењето на ова животно во доцните фази на средниот неолит во Скопско, кога најдените примероци се помали, па затоа можеби треба да се датира кон крајот на раниот неолит. Од другите зооморфни претстави, во археологијата детерминирани како жртвеници, ќе ја споменеме козата со реципиент на грбот моделирана многу лапидарно, но доволно јасно за да се гледа што претставува. Слична е и една друга претстава - жртвеник на животно со човечки лик *кентавр*, со реципиент - *чинице на грбот*. Некои истражувачи сметаат дека во чиничето се ставале зрна жито за да се оплодат, што се чувале преку зимата до следната сеидба напролет. Овој тип жртвеници се среќава од постарите фази на неолитот, а последните примероци од овој тип се наоѓаат во доцниот неолит во фазата Винча-Плочник на Балканско-анадолскиот културен комплекс.

Во археолошките истражувања се пронајдени поголем број предмети од категоријата накит. Најчести се амулети изработени од еден плоскат дисковиден речен камен,

Покрај антропоморфните претстави, во археолошките истражувања се откриени и многу зооморфни жртвеници, кои, исто така, говорат за духовниот живот на неолитскиот човек. Тоа се најчесто претстави на домашни животни. Меѓу нив треба да се истакне една керамичка претстава на глава на овен букранион, со природни димензии (32-33-27 cm). Во ноздрите има инкрустирана бела посна боја (можеби пепел) со отвори во кои биле всадени природни рогови. Таа зборува за култот кон овенот коч. Како и другите вајарски дела, и ова укажува на високите уметнички и естетски дострели на вајарите керамичари од Тумба. Бидејќи задниот дел и е потполно мазен, најверојатно била аплицирана на фасадата на некоја кука. Такви букраниони се наоѓаат во неолитските светилишта во Анадолија, Романија и други места.

Фрагменти од Големата Мајка

продупчен со две конусни дупчиња за ставање кожена врвка за носење на врат. За ваквата намена укажуваат повеќе примери на керамички статуетки и жртвеникот Големата мајка од Говрлево. На нејзиниот грб овој амулет е прикажан многу пластично и убаво. Покрај овие, откриени се повеќе фрагменти од коскени белезици, како што се прикажани на рацете на Големата Мајка. Исто така, откриени се поголем број биконусни и цилиндрични коскени монисти од Гердани. Оваа категорија украсни предмети укажува на китењето на неолитскиот човек и желбата да изгледа поубаво.

Фрагмент од Големата Мајка

Во археолошките истражувања на Тумба, покрај спомнатите градежни остатоци од куќите, керамичките садови, предметите со култен карактер, камените и кремените алатки, откриени се и многу други предмети. Тоа се, на пример, керамичките тегови за разбој, потоа биконусни тегови (макари) за рибарски мрежи и топчиња за прачка. Во Куќата 1 на едно место покрај печката се откриени 52 тега. Можеби мрежата за риболов била обесена на гредата за да се суши, но по пожарот од неа останале само теговите. Откриени се голем број алатките со кои се служел неолитскиот човек изработени од животински коски. Најчесто тоа се игли, шпатули, шила, глодалки, јадици и др. Кремената индустрија е застапена со разни кремени ножиња добиени со лепење и потоа страните се доработувани. Од камен се правеле авани, толчници и мелници. Неолитската култура ја карактеризира мазнењето на камените алатки: тесли, длета, клинови, мотики, чекани, топузи и др. Мазнењето се вршело на помек камен со вода за да се постигне пофина површина. Најголемиот дел на алатките имаат трапезоидна форма, а сечилото е од едната страна е измазнето (слично како предните заби кај човекот). Мотиките и секирите, освен клиновите, се насадувале на рог кој лесно се продупчувал за да се стави држалка. Тоа е една од разликата со предходниот период, палеолитот, кога човекот камените алатки ги држел во раката. Со држалките нивното користење веќе е поефикасно. Овие предмети никогаш, по истражувањата на Аназабегово, не биле предмет на специјалистички анализи. Така, за овој важен дел од материјалната култура во неолитот, т.е. за генезата, за материјалот, друго ништо не може да се каже. Засега се достапни само анализите на Е. Елстер и Д. Вајд направени врз камената индустрија од Аназабегово. Само како илустрација: во Аназабегово I 43.9% алатки се од кварц, а тој број понатаму се смалува и во Аназабегово IV изнесува само 25%. Од материјалот доминираат вулканитите, калцедонот, опалитот. Во последната фаза маркантно е присуството на црвениот јаспер. Во средните фази Аназабегово II-III најбројни се артефактите од андезит со 31%, песочниците со 50% и опалитот со 15%. Исто така, и на Тумба-Мацари од овие материјали

Антропоморфна глава

- минерали се изработуваат и камените алатки - артефактите.

Што се однесува до изворите на материјалот, споменатите автори сметаат дека опалит, кварц, кварцит, жолтокафениот и жолтоцрвениот јаспер, калцедонот, базалтот и андезитот, се локални минерали што се наоѓаат во периферните ридови на Овче Поле. Со оглед на сличната геоморфолошка ситуација, барем дел од овие минерали, му биле достапни на неолитскиот човек од Тумба-Маџари. Фината анализа на овој материјал ќе даде и поконкретна слика за него. Можеби дел од алатките - сечилата и ножевите биле донесувани од населбите во Овче Поле?

Исто така, во Тумба се откриени и други археолошки предмети: рогови од елен, керамички пинтадери (печати), разни семки од дива маслина, слатководни школки и антрополошки и зоолошки остеолошки остатоци. Еден печат пинтадера е изработен од теракотата со врежани аглести линии.

Анализата на коските на животните и птиците од Маџари, направена од А. Москалевска, укажува за богата и здрава трпеза. На нив се најдени траги од ситно сечење, што сугерира дека биле подготвувани за јадење. Кај некои коски се најдени траги од намерна обработка (еленски рогови и долги коски). Исто така, трет вид траги се траги од сечење до коренот на рогот, што сугерира потреба за поседување трофеи или за култни/магиски потреби. Од извршените анализи на 2.847 коски, само 5.5% се од диви животни. Сите други, освен 14 човечки, се од домашни животни и 22 од риби. Сосема е јасно дека неолитскиот човек, што се однесува до обезбедувањето месо за исхрана, апсолутно се потпираше на своите стада, а многу малку на лов. Од животните, овцата и козата се застапени со 48%, а говедата со 41%. Соодносот на коските на овцата и козата е 4.4 : 1. Соодносот на коските на овцата и козата наспроти говедата е: во Ан-

Женска статуетка од камен

Глава од камен

забегово II 62.63% : 15.19%, односно 6 : 1; во Анзабегово III 64.89% : 7.63%. Свињите на Маџари биле малку одгледувани, само 10% коски се од нив. Во Анзабегово доминирале овците и козите над говедата и свињите и тие биле покрупни од Тумба-Маџари. На Тумба-Маџари соодносот на ситниот и крупниот добиток е произведен. Тука доминира малото домашно говедо, кое сигурно било користено и како работна сила на блиските ниви, што значи дека жителите на оваа населба биле повеќе полјоделци. Жителите на Анзабегово, пак, биле повеќе сточари - овчари. Ова најверојатно произлегува од карактерот на природната средина.

На Тумба-Маџари не се откриени гробови на неговите жители, така што за погребниот ритуал и верувањата поврзани за него засега немаме информации. Досега единствено е откриено погребување на едно бебе датирано во средниот неолит.

Резултатите од археолошките истражувања на Тумба-Маџари покажуваат дека населбата egzistirала во периодот на VI милениум пр. н.е. Настарите археолошки наоди се фрагменти керамика со сјајно мазнета површина, на која се насликани орнаменти со бела боја. Керамиката со бело сликање хронолошки и културно се определува во најстарата фаза на Анзабегово-вршничката културна група. На крајот од раниот неолит населбата е формирана и започнува животот на неа. Во следните етапи, Анзабегово-Вршник II-III или средниот неолит, населбата достигнува голем економски просперитет и културен развој. Нејзиниот крај е во почетокот на доцниот неолит, со скромни археолошки наоди. Ваквата состојба е можеби заради климатски промени, чиј резултат е напуштање на населбата, можеби заради зголемување на нивото на водата. На оваа помисла упатува најблиската соседна населба Слатина кај с. Зелениково, која го продолжила живот и во Анзабегово-Вршник IV фаза, односно доцниот неолит. Воопшто, доцнонеолитскиот културен слој се наоѓа на многу малку локалитети, додека средниот развиениот неолит е присутен на поголем број. Ова, како што кажавме, најверојатно се должи на промената на климата, од една, но и исцрпувањето на природните ресурси, од друга страна. Неолитската култура, како иманентно земјоделска, е многу зависна од плодноста на земјата и временските услови. Промената на овие компоненти може да ја намали жетвата, а со тоа изворот на храна и опстанокот на човекот.

Букранион-глава на јарец

Жртвеници-тип масичка

Печка

Резултатите од археолошките истражувања на Тумба-Маџари во изминатите три децении дадоа голем број археолошки предмети и научни информации. Мал дел од нив беа презентирани во постојаната поставка на Музејот на Македонија и некои тематски изложби во земјата и странство. Но тоа се само археолошки движни предмети што може да се сместат во музејски витрини, и тоа во ограничен број. Останатите недвижни резултати, куќи со внатрешниот инвентар како печки, огништа, мелници, кади и други објекти и археолошки ситуации, остануваа целосно непознати за пошироката јавност. Затоа, во 2007 година започнаа подготовките на проектот *Реконструкција на неолитското село Тумба-Маџари*. Целта беше да се направи реконструкција на животот на Тумба во VI милениум пр. н.е. Од октомври 2008 година досега е извршена реконструкција на куќите 1, 2, 3, 4 и други придружни објекти на начин и со материјал како во периодот на неолитот. Објектите се изградени од дрво, гранки, трска, 'ржаница, кал и плева. Куќата 1 е со големина 8 x 6.50 m и изглед како неолитската, чии остатоци се откриени во 1981 година. Во внатрешноста е презентираан севкупниот инвентар пронајден во истражувањата: две калотести печки за печење леб со вградени археолошки сполии откриени во истражувањата, камена мелница за жито, поголем број големи и мали копии на керамички садови, разни орудија и оружја, култна пластика и друго. Изработени се три кукли (манекени): едно девојче, жена што меле жито на камена мелницата и маж со аскос на грбот и стрели и топуз во рацете. Куклите се облечени во едноставни облеку од коноп украсени со орнаменти што се насликани на керамичките садови. На вратот жената носи копија од ѓердан пронајден во истражувањата. Над печката врзана со јаже виси копија од Големата Мајка, жртвеник откриен во Куќата 1 токму на тоа место.

Внатрешност на куќа 2

Куќата 2 е со помали димензии (4 x 4 m) и е покриена со трска, а сидовите се од гранки на леска измачкани со кал измешана со слама. Влезот е во вид на впишана буквата М, каков има жртвеникот од Тумба-Стенче. Во куќата се реконструирани калотеста печка и една када

Внатрешност на куќа 3

во која се вградени споллии откриени во истражувањата. Исто така, прикажана е жена (манекенка) како ткае на реконструиран вертикален разбој. На подот, премачкан со разредена глина и замазнет, поставени се неколку копии на керамички садови пронајдени во оваа куќа.

Куќата 3 е со димензии 6 x 4 m, повисока од останатите, бидејќи има направен мал дрвен внатрешен полукат кој служел за спиење. Вакви примери се сретнуваат и на други археолошки локалитети од Балканско-анадолскиот културен комплекс. На подот е изградена калотеста печка, а околу неа се неколку копии садови и ситна пластика. Над парапетот што ја одвојува печката виси една копија од Големата Мајка, но поинаков примерок од оној во Куќата 1. Во куќата е поставена женска кукла (манекенка) во седечка положба како во глина изработува едно грне. Ја придружува едно девојче што носи чиниче во рацете. На подот се сместени кошеви со слама, камен аван и мелница. На јужниот ѕид од надворешната страна е подигнато мало трло со модел на крава и седната жена што ја молзи. Изгледот на кравата е според остеолошките карактеристики и при моделирањето е консултиран археозоолог.

Куќата 4 е со најголеми димензии, надворешен изглед како неолитските, но внатрешноста е современа училница за предавања,

Реконструкција на неолитското село 2008 год.

Неолитско село Тумба Маџари

конференции, презентации и прикажување филмови снимени при ископувањата. На сидовите ќе се постават постери, фотографии од сите досегашни истражувања, како и други интресни информации за стручната и пошироката јавност. Покрај тоа, стручната екипа планира во неколку витрини да постави и интересни најактуелни археолошки откритија.

Особена атракција за најмладата публика е малото трло со елипсеста основа покриено со трска. Во него посетителите засега можат да видат една коза и овца и две јариња реконструирани според податоците и сугестиите на археозоолог. Исто така, под една мала дрвена настрешница се поставени пет кошници за пчели стари над 100 години донесени од с. Фурка. Исплетени се од тенки гранки, премачкани со кал измешана со плева и лепешки. Исти такви се гледаат и во селото Таор на фотографијата од 1954 год.

Неолитското село има научна основа и туристички потенцијал и препознатливи културни контури, што се предизвик за посета и нè води во длабокото минато, кое е неколку илјадапати постаро од појавата на писмото. Археолошките артефакти се единствените раскажувачи за начинот на живот и верувањата на тогашните жители на Тумба. Тие делумно ни ги приближуваат далечните времиња, кога животот на населбата пулсирал секојдневно, менувајќи далека ја природната околина. Овој музеј има своја веб-локација и е член на Европската асоцијација на музеи на отворено EXARCH. Со тоа Тумба -Маџари станува лесно достапна на широката публика. Иако проектот сè уште не е целосно реализиран, во периодот од октомври 2008 година до јули 2011 година селото го виделе многу луѓе од Македонија и странство. На посетителите им е достапен флар на македонски, англиски и албански јазик со основните информации за селото. Најчести посетители на Неолитското село се групни ученички екскурзии, студенти по археологија и историја на уметност и поединечни посети на луѓе што сакаат да уживаат во неолитската селска идила и мир, а истовремено да се едуцираат и да си спомнат за некои детали од минатото. Откако целиот проект ќе биде реализиран, Неолитското село ќе претставува една затворена културна целина, музеј на отворено еден од многу ретките од младото камено време во Европа, а единствен во Македонија, „...најразвиениот крај на Европа во VI милениум пр. н.е.“

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА:

- Богдановић М.**, *Гривац*, Крагујевац 2004
- Гарашанин М.**, *Централнобалканска зона*, ПЈЗ II, Сарајево 1979
- Gimbutas M.**, *Neolithic Macedonia*, Los Angeles 1976
- Здравковски Д.**, *Начин на градење на неолитските куќи*, Културно наследство 14-15, Скопје 1990
- Zdravkovski D.**, *Middle Neolithic in the region of Skopje*, Зборник Н.С.1, Скопје 1995
- Здравковски Д.**, *Среден неолит во горновардарскиот регион*, Скопје 2004 (магистерски труд - непубликуван)
- Здравковски Д.**, *Неолитска населба Подсело-Тумба, с. Стенче*, Зборник на Музејот на Македонија 2 - археологија, Скопје 2005
- Zdravkovski D.**, *New aspects of the Anzabegovo-Vrshnik cultural group*, Home to Milutin Garašanin, САНУ-МАНУ, Београд 2006
- Здравковски Д.**, *Генеа и развој на Анзабегово-вршничката културна група* (докторска дисертација) 2006
- Здравковски Д.**, *Култот на Големата Мајка во неолитот во Македонија*, *Foliae archaeologica Balcanica* 1, Скопје 2007
- Ивковска А.**, *Сточарство и лов*, Неолитските заедници во Република Македонија, Скопје 2009
- Јовчевска Т.**, *Куќата од хоризонт I во неолитската населба Мрамор кај Чашка*, *Maced. acta archeol.* 13, Скопје 1993
- Kanzurova E., Zdravkovski D.**, *Latest archeological Research Retarding the Neolithic Period in the republic of Macedonia*, *Beginnings - New Research in the Appearance of the Neolithic between Northwest Anatolia and the Carpathian Basin*, Tibingen 2012
- Караман С.**, *Зоолошке прилики скопске котлине*, ГСНД X, 4, Скопје 1931
- Корошец П., Корошец Ј.**, *Барутница*, Прилеп 1973
- Lararovinci Gh., Lararovinci M.**, *The Neo-Eneolithic Architecture in banat, Transylvania and Moldova*, *Recent in the Prehistories of the Balkans*, Thessaloniki 2003
- Луковић Т. М.**, *Геолошки састав и тектоника скопске котлине и њеног обода*, ГСНД X, 4, Скопје 1931
- Митревски Д.**, *Prehistories in the Republic of Macedonia FYROM*, *The Recent research in the Prehistories of the Balkans*, Thessaloniki 2003
- Moskalewska A, Sanev. V.**, *Preliminary analysis of bone remnants of animals from the Neolithic Archaeological site Tumba Madzati near Skopje*, *Maced. acta archeol.* 10, Скопје 1989
- Намичев П.**, *Развој на селската куќа во Македонија*, Скопје 2007
- Наумов Г.**, *Процесите на неолитизацијата на Македонија*, Неолитските заедници во Република Македонија, Скопје 2009
- Perniceva L.**, *The Lower Strumeshnica valley in prehistoric, ancient and Early Medieval times*, Krakow 1983 *Праисториските дами од Македонија* (каталог), Скопје 2005
- Санев В.**, *Неолитско светилиште од Тумба Маџари*, Скопско, *Maced. acta archeol.* 10, Скопје 1988

- Санев В.**, *Тумба-Маџари*, Археолошка карта на Република Македонија 2, Скопје 1996
- Stojanova-Kanzurova E., Zdravkovski D.**, *Neolithic art in the region of the Republic of Macedonia*, Ljubljana 2008
- Todorova H.**, *Prehistories of Bulgaria, recent Research in the Prehistories of the Balkans*, Thessaloniki 2003
- Санев В.**, *Теракотна глава на овен од археолошката збирка на Музејот на Македонија*, *Maced. acta archaeol.* 15, Скопје 1999
- Толевски И.**, *Камени алатки*, Неолитските заедници во Република Македонија, Скопје 2009
- Санев В.**, *Неолитската населба Руг Баир кај с. Горубинци*, Зборник на штипскиот Народен музеј IV-V, Штип 1976
- Вељановска Ф.**, *Антрополошки карактеристики на населението на Македонија од неолит до среден век*, Скопје 2000
- Стојанова-Канзурова Е.**, *Неолитско село Тумба Маџари*, (флаер), Скопје 2010
- Чаусидис Н.**, *Отворите на неолитските жртвеници од типот „мајка-куќа“* (симболика и култна намена), *Maced. acta archaeol.* 18, Скопје 2009

www.tumbamadzari.mk - новости

*Идејното решение и реализацијата на проектот Неолитско село Тумба-Маџари е во соработка со Е. Стојанова-Канзурова и архитектите Е. Кочковска и М. Видеска. Во реализацијата се вклучени С. Илиевиќ, А. Георгиев, Е. Столиќ, И. Јакимовска и др.

Издавач

Министерство за култура на Република Македонија
Управа за заштита на културното наследство

За издавачот

д-р Елеонора Петрова - Митевска

Уредник

Дончо Наумовски

Автор

д-р Драгиша Здравковски

Лектура

Александар Јорданоски

Фотографии

д-р Драгиша Здравковски

Графички дизајн

ДАТАПОНС, СКОПЈЕ

Печати

ДАТАПОНС, СКОПЈЕ

Тираж

500

© Copyright

Министерство за култура на Република Македонија
Управа за заштита на културното наследство

CIP - Каталогизација во публикација
Национална и универзитетска библиотека "Св. Климент Охридски",
Скопје

902.2(497.711)"634"
930.85(497.7)

ЗДРАВКОВСКИ, Драгиша

Тумба-Маџари, археолошки локалитет и неолитско село / Драгиша
Здравковски. - Скопје : Управа за заштита на културното наследство,
2017. - 28 стр. : илустр. ; 25 см. - (Најзначајните вредности од областа
на културното и природното наследство на Република Македонија)

Вовед македонското културно и природно наследство / Елеонора
Петрова Митевска: стр. 4. - Библиографија: стр. 25-26

ISBN 978-608-4549-51-2

а) Археолошки локалитети - Скопје - Неолит б) Културно наследство -
Македонија в) Тумба Маџари
COBISS.MK-ID 105482762

